

נצבים

דרוש ראשון לתשובה

"אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלהיכם" (דברים כט, ט).

פרק שואל¹ (שבת קנג, א): "תמן תנינא (אבות פרק ב, משנה י) 'רבי אליעזר אומר שוב יום אחד לפני מיתתך'. אמרו לו תלמידיו, וכי אדם יודע איזה יום ימות. אמר להן, וכל שכן ישוב היום שמא ימות למחר ונמצא כל ימיו בתשובה וכו'".

רפואת הגוף תלויה ברפואת הנפש

יקרה בחולי הגוף פעמים שיזדמנו באדם שני מיני חולאים בשני אברים, ולהקדים רפואת האחד לחברו נתנו חכמי הרפואה גדרים בשלושה בחינות: האחת – שראוי להקדים אותו שהוא קרוב אל הסכנה יותר מחברו, השניה – אם שניהם קרובים או שניהם רחוקים, ראוי להקדים רפואת אותו שהוא סיבה לחברו, השלישית – אם אין אחד מהם סיבה לחברו, ראוי להקדים רפואת אותו שלא יתרפא חברו כי אם בהתרפאו. הנה כי כן מה נואלו מאד אותם המחזירים אחרי רפואות חולאי הגוף, או משחרים לטרף למלאות ספקם, מאין פנות עוד אל חולי הנפש ואל מזור הנשמה; מה אמולה לַפְתָּם² (על פי יחזקאל טז, ל) בעשותם הטפל עיקר, והינם טחים אותו העיקר טפל (על פי יחזקאל יג, י), שמזלזלים בדברים שהם ברומו של עולם.

והשלושה בחינות שהוזכרו הן גלויות בחולי הנפש³, אם מענין חולי של סכנה – לבלתי תכרת הנפש ההיא מחיי העולם הבא; ואם מהיותו סיבה לחולי הגוף, כדכתיב (תהלים לח, ו): "הבאישו נמקו חבורתי מפני אולתי", וכתיב (משלי יט, ג): "אולת אדם תסלף דרכו", וכתיב (תהלים לט, יב): "בתוכחות על עוון יסרת איש"; ואם מצד שלא יתרפא כי [אם] ברפואת הנשמה וצריך להתעורר אליה תחילה, כי ממילא כשיבטל הסיבה בטל המסובב, כענין שנאמר (שם קג, ג): "הסולח לכל עוונתי הרופא לכל תחלואיכי", לבל תעלה על דעתך שאחר רפואתו יתברך צריך רפואה, אלא רפאני מחטאי וארפא מתחלואי.

1. לפנינו נמצא גם באבות דרבי נתן טז, ד.

2. פירוש: אומלל לבם (ראה רש"י שם).

3. כלומר: כשעומד חולי הנפש מול חולי הגוף, צריך להקדים רפואת הנפש לרפואת הגוף, מצד כל אחד משלושת הבחינות שנתנו חכמי הרפואה שהוזכרו בתחילת הדברים.

ואמרו בפרק אין בין המודר (נדרים מא, א): "אמר רבי חייא בר אבא, אין החולה עומד מחליו עד שמוחלין לו כל עונותיו", ואזדא לטעמיה (שם): ד"אמר רבי חייא בר אבא, גדול הנס שנעשה [לחולה] מהנס שנעשה לחנניא מישאל ועזריה", והוא מה שנאמר (הושע ז, א): "כרפאי לישראל ונגלה עוון אפרים וגו'"; שהטבע חכם בלי חפץ והרופא אינו אלא לסייע את הטבע. "ורב המנונא אמר חוזר לימי עלומיו, דכתיב (איוב לג, כה) 'ישוב לימי עלומיו'" (נדרים שם).

אין החולה עומד מחליו וכו'

ישוב לימי עלומיו וגו'

ובדבריו דרבי חייא בר אבא אשמועינן, שאף על פי שאפשר שעוון אחד גרם לחולי, מכל מקום אינו מתרפא מחוליו עד שימרק משאר עונותיו, כדאמרינן (שבת לב, א): "עלה למטה, כמי שעלה לגרדום לידון, אומרים לו הבא ראיה והפטר", שאז מתרפאים גם שאר עונות קלים. וכך היא המידה בחולאים, שאף על פי שדבר אחד גרם לו, אחר שתקפה בו החולי נתעוררו שאר המזיקים על ידי גלגול, ואינו עומד מהחולי אלא אם כן נתרפא מכולן. וזהו שאמר "הסולח לכל עוונותיו" – אף אותם שלא בא החולי מחמתן, כשם שאי אפשר לחולי שיתרפא עד שיתרפאו כל החולאים שבגוף ויעשה בהם הרקה והתכה; וזה אמרו "הרופא לכל תחלואיכו".

ורב המנונא אמר מעלה אחרת ביסורין, שלא די שמוחלין להם, אלא מעלה כמי שלא חטא כלל; כשם שהחולה כשמתרפא חוזר לבריאותו יותר ממה שהיה בתחילה, לפי שהתיך כל אותם הליחות הרעות, (ולכל) [ורבא] אמר כאשתא זו צמירתא דמעליא כתייקא לגופא (נדרים שם), וזהו שנאמר (איוב לג שם): "רוטפש בשרו מנוער ישוב לימי עלומיו".

"כי אני ה' רופאך" – על ידי התורה

והיא כונת הכתוב שאמר (שמות טו, כו): (והיה) "אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך [והישר בעיניו תעשה] והאזנת למצוותיו ושמרת כל חוקיו כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך". והנה במילת "רופאך" נתקשו בה הראשונים, שאין אומרים רפואה אלא כשקדמה חולי, וכאן יעד הכתוב שלא ישים עליהם גם כל חולי וכל מכה ומה צריך לרפואה. ועוד מה ענין הנסיון הזה שנאמר⁴. ועוד קשה שנאמר שכל ההבטחה שמבטיח הקב"ה לעושה כל אלה, שלא ישים עליו מדוי מצרים⁵.

אם שמוע תשמע לקול ה' וגו'

אכן היתה כונת השם יתברך בהראות הנסיון הזה לעיני כל ישראל, בהיות המים ההמה מרים בטבעם והומתקו בדבר מר כמוהו, כמו שאמרו ז"ל (מכילתא פרשת ויסע, א): "מין העץ הרדפוני היה"; להראותם כי חוליי הגוף אינם אלא מצד חולי הנשמה, ובהתרפא[ות] הנשמה יוסרו כל אותם החולאים מאליהם. והנה הנשמה בתחילת יצירתה – בבואה בזה העולם, חולה היא, כי צורה מכרה וה' הסגירה (על פי דברים לב, ל) ביד אדונים קשים –

4. אולי צ"ל: שנאמר (שמות שם כה-כו): "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו; ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך וגו'".

5. ראה עוד מה שפירש רבנו בענין זה, בספר שמות דרוש וארא (עמ' לא).

הזקן וכסיל, ונטמאה בתוך עיסה עלובה שנחתומה העיד עליה שהיא רעה שנאמר (בראשית ח, כא): "כי יצר לב האדם רע מנעוריו". וצרי תחלואיה הם הם התורה והמצוות, כענין שנאמר (קדושין ל, ב): "אם בראתי יצר הרע בראתי לו תבלין תורה ומצוות"; וכן אמרו בסוף פרק קמא דקדושין (שם): "משל לאדם שהכה את בנו מכה רבה והניח לו רטיה, אמר לו, בני כל זמן שרטיה זו על גבי מכתך אכול מה שהנאתך ושתה מה שהנאתך ורחוץ בין בחמין בין בצונן ואין אתה מתיירא, ואם אתה מעבירה הרי היא מעלה נומי וכו'"; וכדאמרינן בפרק היה נוטל (סוטה כא, א): "תורה בעידנא דעסיק בה מצלא מן החטא". והיתה התחלת מופת הראיה במרה, דשבת ודינין במרה אפקוד (ראה סנהדרין נו, ב); וזהו "שם שם לו חק ומשפט" – הם התורה והמצוות, "ושם נסהו" – בנסיון המים המאדירים [ש]נהפכו למתוקים בשכר קבלת דברים – דברי המצוות; מעתה הראת לדעת כי "אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך וגו' כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך", מה טעם, "כי אני ה' רופאך", הריני בכל יום רופא את נשמתך בתבלין של תורה וברטיה שעל גבי מכה, ומאחר שנתרפאת נפשך מעתה לא תירא, שאתך אנכי מכל נגע וממחיתה כי לא יקרב אליך (על פי ישעיה נד, יד).

עוד ביאורים במה שנאמר "כי אני ה' רופאך"

דבר אחר: "כי אני ה' רופאך" – ארפא נזקי המאכלות המולידים חולי הגוף, כמו שכתב הרמב"ן ז"ל (ויקרא כו, יא; ד"ה אבל): "מה ענין הרופאים בבית יראי ה', כי כל החולאים אינם באים על האדם אלא מחמת אכילתם ומשתייהם, והכתוב אומר (שמות כג, כה) 'ועבדתם את ה' אלהיכם וברך את לחמך ואת מימך' – שלא יזיקו", וזה אמרו (שם): "והסירותי מחלה מקרבך". והביא ראיה כאן משינוי טבע המים המרים המאדירים ההמה, שנתרפאו בענין שלא ירעו ולא ישחיתו; על כן אמר "לא אשים עליך" מחלה, לפי שאני מרפא את הסיבות מצד המאכל והמשתה.

דבר אחר: גם כי יבואו מכות כוללות מהפורעניות המתרגשות לבא בעולם, ארפא אותך שלא ישלטו בך. ועל זה הזכיר מדוי מצרים הרעים (על פי דברים ז, טו) והכוללים, כלומר כשם שהצלתי אתכם מאותם המכות והפכתי למים מימי היאור לעומתכם, וכן כל הפורענות שבאו לפרעה ולמצרים, כן "לא אשים עליך כי אני ה' רופאך" – רופא אותך בפרטות. וכן אמר במקום אחר (שם): "וכל מדוי מצרים הרעים אשר ידעת", כלומר ידעת כותן וידעת שלא שלטו בך, כך לא ישלטו בך אף על פי שיתנם בכל שונאיך מסביב (על פי שם).

דבר אחר: נמשך למה שאמרו בפרק קמא דראש השנה (יז, ב) גבי "ושב רפא לו" (ישעיה ו, י): "איזהו דבר שצריך רפואה, זה גזר דין", לפי שאמרו (ראש השנה יח, א) דגזר דין שיש עמו שבועה – (אם יכופר העוון הזה) ["אם יתכפר עוון בית עלי] בזבח ומנחה" (שמואל א ג, יד) – אבל מתכפר הוא בדברי תורה, ואיכא דאמרי בגמילות חסדים. ועל זה אמר "אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך" – זו תורה, "והישר בעיניו תעשה" – זו גמילות חסדים דכתיב (דברים כח, ט): "והלכת בדרכיו", ואין צריך לומר צבור דכתיב "בכל קוראינו

אליו", אלא אפילו יחיד, וזה אמרו "והאזנת למצותיו וגו'" – אתה לבדך, "כל המחלה" – אפילו נגזרה גזרה של ארבעים שנה, "כי אני ה' רופאך" וקורע גזר דינך.

הוצאת חובות

ביאור מהו ספר הרפואות שגנו חזקיה; ומדוע גנו

תניא בסוף פרק מקום שנהגו (פסחים נו, א): "ששה דברים עשה חזקיהו, על שלושה הודו לו ועל שלושה לא הודו לו; גנו ספר רפואות והודו לו". פירש רש"י ז"ל: "לפי שלא היה לבם נכנע על החולים ומתרפאים מיד". והרמב"ם זלה"ה תמה על האומרים כן, ואמר (פירוש המשניות פסחים ד, ט): "אלא מעתה כשירעב האדם וילך אל הלחם ויאכל ממנו, בלי ספק שיבריא מחולי הרעב, אם כן כבר נואש ולא ישען באלהים. נאמר להם הוי שוטים, כשם שנודה לאל שהמציא לי מה שישביע את רעבתנותי, כך אודה לאל שהמציא לי רפואה שירפא את חולי". אבל הוא ז"ל פירש (ראה שם): שהיה ספר מודיע מעניני צורות הכוכבים ומזלות עשויות בשעה ועת ידוע מרפואות מחולי פלוני, וזה היה קרוב לטעות בעבודה זרה, ולכך גנו.

ששה דברים
עשה חזקיהו,
על שלושה הודו
לו וגו'

ובאמת דברי הרב נכוחים למבין, ומצאתי דוגמתם במדרש שמואל (פרשה ד) בענין תפלת חנה, ממה שאמרו: "רבי יהושע ורבי עקיבא היו מהלכים בדרך, בא אחד ושאל מהם, בני חולה מה אני עושה לו. אמרו לו, עשה לו כך וכך עד שיתרפא. היה שם אדם אחד, אמר להם, רבותי מי החלהו. אמרו לו, הקב"ה. [אמר להן], ומה שהחלה הקב"ה אתם מבקשים לרפאות וכו'. אמר לו, מה מלאכתך. אמר להם, עובד אדמה אני והרי המגל בידי. אמרו לו, מי ברא את האדמה, מי ברא את הכרם. אמר להם, הקב"ה. אמרו לו, ואתה מכניס עצמך בדבר שאינו שלך, הוא ברא אותו ואת אוכל פריין שלו. אמר להן, אין אתם רואים המגל בידי, אילולי שאני יוצא וחורשו ומכסהו ומזבלהו ומנכשו לא העלה מאומה. אמרו לו, שוטה שבעולם, ממלאכתך לא שמעת מה שכתוב (תהלים קג, טו) 'אנוש כחציר ימיו' – כשם שהעץ אם אינו נזבל ונתנכש ונחרש, אינו עולה, ואם עלה ולא שתה מים, אינו חי והוא מת; כך, הגוף הוא העץ, הזבל הוא הסם, איש האדמה הוא הרופא וכו'". אבל הפירושים שפירש הרב רחוקים מאוד.

רבי יהושע
ורבי עקיבא
היו מהלכין
בדרך, בא
אחד ושאלם
וכו'

ונראה לפרש, שחזקיהו הרבה לעשות לזכות עם בני דורו ושלח סופרים ומשנים בכל ערי ישראל ללמד תורה, ואמרו (סנהדרין צד, ב): "בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו תינוק ולא תינוקת שלא היו יודעים בטומאה ובטהרה; ואמר (ישעיה י, כז) 'וחובל עול מפני שמן' – מפני שמנו של חזקיהו שהיה מספיק בבתי מדרשות". ולפי שראה דורו ראוי, לכך אמר הריני גונז כל ספרי רפואות שבעולם, למען ידעו "כי הוא יכאיב ויחבש ימחץ וידיו תרפינה" (איוב ה, יח), והובטח כמו שנאמר "ועבדתם את ה' אלהיכם וברך את לחמך וגו' והסרותי מחלה".

ועבדתם את
ה' אלהיכם
וגו'

וכן אמרו (בבא קמא צב, ב): "פת במלח וקיתון של מים מסיר כל מיני מחלה". וקשה, הרבה עשו כן ולא הועילו. ועוד, הכתוב אומר "ועבדתם את ה' אלהיכם וברך את לחמך וגו'", הרי העבודה היא שמברכת את האדם ומסירה ממנו כל מיני חולאים. ונראה לפרש, ד"פת במלח וקיתון של מים" שאמר כאן, הוא אותה שאמרו (אבות פרק ו, משנה ד): "כך

היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה וכו'";⁶ פת זו שהיא בעבודת ה', היא המסירה כל מיני מחלה.

והוא מה שנאמר במרה כשנרפאו המים על ידי דבר מר וממית שהיה עץ הרדופני: "אם שמוע תשמע וגו' כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך". שכל התחלואים הבאים על האדם הם על ענין אכילה ושתייה, וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל בפרשת בחוקותי בפסוק (ויקרא כו, יא): "ונתתי משכני", וזה לשונו (הובא לעיל): "ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון ה' אחר שהבטיח 'וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך', והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשתה, להזהיר ממנו ולצוות עליו", עד כאן לשונו. על כן אמר "כי אני ה' רופאך", שהוא יתברך מרפא נזק האכילה והשתיה ומברך אותם בבני מעיו, שלא תבא לו שום מחלה ולא יצטרך לרופאים.

יתרון רפואת התורה לנפש על פני רפואות הגוף

ויתרון רפואת הנפש על הרפואות [ה]גופניות ביארו שלמה ע"ה (משלי ד, כא-כב): "בני אל ילזזו מענין שמרם בתוך לבבך; כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא". כי ברפואות הגופניות יש בהם שתי חסרונות: האחד – כי אי אפשר שתעלה ארוכה תכף במוצאו, מבלי שיעשו בה פעולה מן הפעולות; ואף גם זאת, אחרי הפעולה זמן ינתן לו כפי גדר החולי ואיכותו וכפי טבע הסמים. והשני – כי להיות האדם מורכב מארבעה יסודות, יש בו ארבעה הפכים בקרבו: האדומה והשחורה והירוקה והלבנה, ולהם טבעים שונים בחכמת בוראם; והוא מה שיסד הפייטן (רבי שם-טוב ארדוטיאל זצ"ל)⁷: "על דעת אחד לא יסמוכו ועל ארבע רביעתם בלכתם ילכו"; וכן בענין התרופות והסמים, (אם) הם מורכבים מארבעה יסודות, ויש שהרכבתם של זה משונה מזה: אם חם ויבש, אם קר ולח, אם לח וחם, ואם קר ויבש, ואי אפשר שיהיה סם אחד שתועיל לחלק מחלקי האדם שלא תזיק לזולתו – ולא יצטרכו להרכיב את הסמים אחד באחד ולהכניסן אל היותר מוכן לרפואה מן ההזק, כפי חכמת הרופאים.

אכן התורה והמצוות שהם הרטייה והתחבושת לנשמה, [אין חסר בהם] אחת מהנה; אם מענין המיתון⁸ אמר "כי חיים הם למוצאיהם", תכף במוצאו אותם יוציאנו ממות לחיים; ולא עוד אלא שאף אין צריך שום פעולה, אלא בקבלת דברים בלבד היו בכך, כמו שהביא רבינו יונה ז"ל (שערי תשובה שער ב, אות י; על פי מכילתא בא, יב): "וילכו ויעשו בני ישראל (שמות יב, כח) – והלא לא עשו אלא לאחר (י"ה שלם) [י"ד יום], אלא מאחר שקבלו מעלה עליהם הקב"ה כאלו עשו", וכן אמרו באבות דרבי נתן (כב, א): "כל שמעשיו מרובין

6. על דרך זו כתב גם המהרש"א בחדושי אגדות (בבא מציעא קז, ב), ש"פת במלח וקיתון של מים" הם הפת ומים של דרכה של תורה, ועיי"ש מה שביאר בזה.

7. מתוך וידוי למוסף ליום הכפורים, לפי נוסח עדות המזרח. ולפנינו: על דעת אחד לא ימשכו, ובעצה אחת לא יסמכו, על ארבעת רביעיהם בלכתם ילכו".

8. כלומר: ההמתנה – שאין הרפואה באה מיד.

מחכמתו, חכמתו מתקיימת, שנאמר (שמות כד, ז) 'נעשה ונשמע', כלומר שקבלו עליהם לעשות. וגם זה נלמד מנסיון של מרה, שעדיין לא קיימו אלא קבלו שבת ודינים דאיפקוד במרה, ולכך אמר "אם שמוע תשמע", דהיינו קבלת דברים גרידא. ואם לחסרון השני שברפואות מענין ההזק אל קצת הפרטים, אמר "ולכל בשרו מרפא".

הקב"ה בחסדיו הקל התשובה ומקבלה אפילו שכאה מתוך ייסורים

וכשחקרנו על ענין התשובה, מצינו שהקב"ה הקל אותה על האדם מאוד מאוד, והבטיחנו בקבלת התשובה אחר אפיסת היכולת ואחר כמה יסורין וכמה חולאים שיביא על האדם, למען יראה בעיניו ולבבו יבין. כמו שנאמר (דברים ד, ל): "בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלהיך", וכתוב (תהלים צ, ג): "תשב אנוש עד דכא", ואמרו ז"ל (ירושלמי חגיגה ב, א; לפנינו דף ט, א): (עד דקדוקה של מות) "עד דכדוכה של נפש". ומן הדין היה שלא תהיה אותה התשובה מקובלת, אחר שלא נתעורר אליה מעצמו, רק בשבט מוסר ובנגעי בני אדם; היתרצה עבד אל אדוניו כשוכו אליו תחת השבט. (ככן) [אכן] מחסדי האל יתברך, לקבל תשובת האדם בכל עת ובכל זמן, וכמו שנבאר עניינה בס"ד.

"כי המצוה הזאת וגו' בפיה ובלבבך לעשותה" – מצות התשובה

ולפיכך הכתיב לנו בתורתנו (דברים ל, יא): "כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוך היום לא נפלאה היא ממך ולא רחוקה היא". באיזו מצוה מתרי"ג מצוות הכתוב מדבר. ואם בכל התורה בכללות, היא נפלאה בעיני כל חכם לב, כי אין צדיק בארץ אשר יקיים כל המצוות ולא יחטא באחת מן האזהרות (על פי קהלת ז, כ). ועוד מאי "בפיה ובלבבך" (דברים שם, יד), והלא רובם צריכות מעשה. ועוד מאי "אשר אנכי מצוך היום", כי לא נצטוו היום ביחוד כל המצוות, כי בסיני נצטוו.

כי המצוה
הזאת וגו'
הנמשכים

אלא נראה שעל מצות התשובה האמורה למעלה הכתוב מדבר⁹, דכתיב "בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה וגו' ושבת עד ה' אלהיך"; כי כפי השכל היה ראוי להיות דרך התשובה נפלאה מאוד – להתרצות החוטא לפני קונו, בהיותו חוטא לאלהיו שהוא בלתי בעל תכלית, וגם החטא היה מן הראוי שיהיה כן – בלתי בעל תכלית, והתשובה לא תהיה לה שיעור ולא גדר לתקן את אשר עוותו העוון או החטא. ואם נאמר כי זה לא יתכן, כי סוף סוף האדם מחומר קורץ, ואם אין הקב"ה נותן קצבה לכפרתו אם כן סתמת את הפתח בפניו; אכן יתכן שתהיה תשובתו דבר שישנו בכח האדם לעשותו בתכלית הטורח ובכל מאמצי כח; הגיד לך הכתוב שלא הכריחו אל אחת מהנה. ואמר "כי המצוה הזאת וגו' לא נפלאה היא ממך", ואין צריך לומר שלא הצרכתיך לדבר שהוא מופלא ולמעלה מטבעך, אף על פי שהיה הדין נותן כך להיותי בלתי בעל תכלית, מכל מקום הרי אינו

9. הנה נחלקן רש"י והרמב"ן בפירושם שם, בענין זה: רש"י סבר ש"המצוה הזאת" נאמר על תורה, והרמב"ן סבר שנאמר על תשובה; ורבנו נקט כדברי הרמב"ן.

מטבעך, כי מחומר קורצת; וגם "לא רחוקה היא" – לא הזקקתיך לדבר שהוא ¹⁰ אפשרי (להשיבו) [להשיגו]; וגם "מעבר לים" – שגם בהיותו באפשרות (להשיבו) [להשיגו] הרי הוא עמל ויגיעה רבה, עליך לרכוב אניות ולדרוך בציות; אכן "קרוב אליך הדבר מאוד בפין ובלבבך", "בפין" – להתוודות ולהתחרט על מה שעבר, "ובלבבך" – לשום על לבך להבא לבלתי עשותם ולבל תשוב לכסלה (על פי תהלים פה, ט).

בגודל קלות התשובה כך חומר העוון למי שאינו שב

ואחר היות הדבר כן, אין ספק כי האיש אשר לא יתעורר להציל נפשו מני שחת בדבר התשובה, ראוי לעונש כפלים בכל חטאתיו. וכמו שפירשתי על אמרם (ראש השנה טז, ב): "בינוניים תלויים ועומדים עד יום הכפורים, זכו נכתבים לחיים, לא זכו נכתבים למיתה", שהדבר תמוה, אם עדיין כף מאזנים שלהם אינה מכרעת, היאך יהיו נגזרים למיתה. אלא הואיל והקב"ה מודיע את החוטא שהוא מקבלו בכל עת ובכל זמן, כמו שנאמר (דברים ד, ז): "בכל קראנו אליו", וביחוד עשרת הימים המיוחדים לרצון וסליחה שעליהם אמר הכתוב (ישעיה נה, ו; ראש השנה יח, א): "דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב"; ואם בעת שיהיה הקב"ה נמצא אל האדם וכאלו מקדים לו לשלום, והם הפכו אליו עורף ולא פנים (על פי ירמיה ב, כז) ולא שחרו בכל זאת, אין שום ספק כי האנשים ההמה גדלה רעתם את פני ה', והכריעו כף מאזנים להיותם נכתבים ונחתמים למיתה.

לדעתי כי
במלאו וגו'

ועל זה סמך הכתוב ענין לו (דברים ל, טו): "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת המות ואת הרע". הנה הנרצה, כי כאשר הקלתי עליך מאד ענין התשובה שתהיה "קרוב אליך הדבר מאוד", נתתי לך חיים נצחיים בהזדרוך אליה והטבתי עמך להקל אותה עליך; אכן אם תתירשל ממני עם רוב קלותה בעצלותים או בשפלות ידים, אדרכה קלותה ומיעוט טרחתה תהיה לך למוקש ויחשב לך למות ולרע; כמו שאמר הנביא (הושע יד, י): "מי חכם ויבן אלה נבון וידעם כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם". ועוד ילפינו ענין "לא נפלאה היא ממך" מוסב על "בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה" האמור למעלה.

על ידי התשובה נעשה אדם כבריה חדשה

ובכך צריכין אנו לבאר ענין התשובה, כיצד תהיה מקובלת ורצויה לפני המקום לאחר כמה הלקאות ויסורין, וכענין שמצינו במנשה (דברי הימים ב לג, יב) ודומה לו; שהשכל גוזר שלא תהיה תשובה זו מקובלת. והכתוב אומר (תהלים צ, ג): "תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם", פירש הרב בעל העקדה (עקידת יצחק, שער נט): כענין שנאמר (דברים לג, כז): "ויגרש מפניך אויב ויאמר השמד", כלומר עמא קטלא קטיל (על פי סנהדרין צו, ב) ואף על פי כן "ויאמר השמד", אף כאן "ותאמר שובו בני אדם" ¹¹ – כקטן שנולד דמי, כי כל חטאיו לא תזכרנה, כתינוקות שלא טעמו טעם חטא.

ויגרש מפניך
אויב וגו'

10. אולי צ"ל: שאינו.

11. לשון בעל העקדה שם: "סיים ענין השבח ואמר 'תשב אנוש עד דכא וגו'". והכוונה, שאתה בחסדך תסבב

ועל דרך זה פירשתי הא דאמרינן (ראש השנה כז, א): "כמאן מצלינן האידנא 'זה היום תחילת מעשיך', כרבי אליעזר [דאמר בתשרי נברא העולם]". והקשה הר"ן ז"ל (שם): "והא אנן קיימא לן כרבי יהושע (שם יא, א) דלתקופת ניסן מנינן". אלא לפי שאמרו במדרש (ראה ויקרא רבה כט, יב): "כל הקרבנות נאמר 'והקרבתם' ובראש השנה כתיב (כמדבר כט, ב) 'ועשיתם', אלא אני עושה בריה חדשה". ואדרבא, היתה כונתו יתברך להורות שישראל אינן תחת מערכות השמים, ובאמצע תקופתן אחור נזורו (על פי ישעיה א, ד), כמו שנאמר באברהם (שבת קנו, א): "מאי דעתך דקאי צדק במערב, אוקימנא ליה במזרח"; וזהו שעושה אותם בריה חדשה. ועל כונה זו אנו אומרים עכשיו "זה היום תחילת מעשיך" ואנו מוסיפין "זכרון ליום ראשון", כלומר לא שהוא ראשון ממש, אלא "זכרון ליום ראשון" במה שהוא יתברך עושה אותנו בריה חדשה, וזהו "תחילת מעשיך". וזהו שאנו אומרים "היום הרת עולם", כלומר עכשיו נברא לגבי עם נולד כי עשה (על פי תהלים כב, לב). ובזה יתפרש "ותאמר שובו בני אדם", וכענין שאמר איוב (איוב לג, כה): "רוטפש בשור מנוער ישוב לימי עלומיו". והרי גדול מאד הספק ונתוספה השאלה מה טעם יש בדבר. וכבר פתחנו פתח הספק הזה במקום אחר (דרוש א לפרשת ראה, עמ' צו), וענין מאמר יפתח (שופטים יא, ז): "ומדוע באתם אלי כאשר צר לכם".

רוטפש בשור
מנוער וגו'

מדוע באתם
אלי וגו'

דקדוקים בפסוקי הפרשה "אתם נצבים וגו'" בענין הברית והאֱלֹהִים

ובכאן נגמור הדבר בביאור ענין הכתובים שבפרשה וענין הברית הזה שנאמר בו (דברים כט, יא): "לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו". שהוא אצלי דבר קשה, מה הוצרך הקדוש ברוך הוא עכשיו להעבירם ושיקבלו את כל דברי האֱלֹהִים עליהם, והלא בידי שמים הוא להביא עליהם את כל האלות כי יחטאו לו, מבלי שיקבלום עליהם; כלום יש לך אדון ישיביע את עבדו אם תמרוד בי תקבל הלקאותי שאלקך. ועוד תימה, מה חיוב נתוסף להם בקבלת ברית זה מה שלא היו מחוייבים עד עתה – ברית אשר כרת אתם בחורב שנכנסו בחיוב התורה, וכי אילו אדם נתחייב סקילה לא היה נענש עד עתה; ומה יתרון הכשר (על פי קהלת י, י) חובה בהשרות השבועה הזאת עליהם, והרי אמרו (נדרים יז, א; במשנה): "אין שבועה בתוך שבועה; שבועה שלא אוכל ככר זה, שבועה שלא אוכלנה, ואכל, אינו חייב אלא אחת". ונדקדק לשון "לעברך בברית וגו'", כי אין העברת ברית סוף התכלית, רק היא סיבת התכלית, הוא כשרון המעשה; והיה לו לומר והרי אתה עובר בברית ה' לשמור לעשות, שהיא התכלית.

לעברך בברית
ה' אלהיך
והאֱלֹהִים

וגם ענין אומרו (דברים שם, יב): "למען הקים אותך וגו' כאשר נשבע לאבותיך לאברהם ליצחק וליעקב". כי הדבר תמוה, כי הואיל והדבר תלוי בכשרון מעשיהם מעתה, מהו קיומה של שבועה שנשבע לאבותיהם להטיב להם, הרי אם לא יטיבו דרכיהם ומעלליהם אין הברית מתקיימת.

סבות רבות, בעבורם ישוב האדם מדרכו הרעה וכו'; ואחר כך תלית הדבר בו, והחזקת לו טובה כאלו עשה מעצמו. וזהו אמרו 'ותאמר שובו בני אדם'."

ועוד היאך יחול הברית הזאת על העתידים לבא – בנים יולדו, שישנם בכלל השבועה שכתוב (שם, יד): "ואת אשר איננו פה עמנו היום"; כי לא מצינו שיהא האב (חוב) [חב] לבנו בשום ענין זולתי בנזיר אחר שנולד, שיכול להדירו בנזיר (נזיר כח, ב; במשנה); ואף זו "הלכה היא בנזיר" (לשון הגמרא שם; ראה רמב"ם הלכות נזירות ב, יג), שאילו הדירו אביו נדר אחר, לא חל כלל. ומיהו ברית שכרת עם ישראל בחורב – שהכניסם במצוות, ודאי שאף הדורות הבאים נתחייבו, הואיל ועבדים לפרעה היו, כמו שאמר (ויקרא כה, נה): "כי לי בני ישראל עבדים וגו'", וכמו שהעבד משתעבד הוא ובניו אחריו, אף ישראל כן, שאלמלא לא גאל הקדוש ברוך הוא את אבותינו עדיין אנו ובנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים (הגדה של פסח); והואיל ובלא קבלה ונב[ל] לא שבועה מהם חל(ה) החיוב, אף על העתידים להוליד חל, כמו שאמר בשמשון (ראה שופטים יג) שהיה נזיר על פי מלאך האלהים טרם היולדו. אבל מחמת שבועה וקבלה נראה דלא חל כלל על הבאים¹².

כי לי בני
ישראל עבדים

ועוד צריך להבין ענין (שם, יז-יח): "פן יש בכם איש או אשה וגו'; והיה בשמעו את דברי האלה הזאת והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך וגו'", וכיצד מצד שמעו את "דברי האלה הזאת יתברך בלבבו", שאם לא כן מה לו להזכיר "בשמעו". ומה טעם בדברים אלו "שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך". וטעם "לא יאבה ה' סלוח לו", ולא אמר לא יסלח ה' לו, כי הוא יתברך חפץ חסד הוא ולא יחפוץ במות רשע וגו' (על פי יחזקאל יח, כג).

פן יש בכם
איש או אשה
וגו'; שלום
יהיה לי וגו';
לא יאבה ה'
סלוח לו וגו'

"שלום יהיה לי" – אחטא ואשוב

ושמעתי משם החכם השלם כמהר"ר אליעזר אשכנזי ז"ל¹³ (מופיע בספר מעשי ה', פרק לז), דבאומר אחטא ואשוב מדבר, והיינו "והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך", ולזה אמר "לא יאבה ה' סלוח לו", כי "אין מספיקין בידו לעשות תשובה" (יומא פה, ב; במשנה). ומכל מקום עיקר הטעם של "שלום יהיה לי" חסר מן הספר. ועוד "אין מספיקין בידו" אמר, הא אם עשו תשובה עלתה להם (ראה רמב"ם הל' תשובה פרק ד, הלכה ו), שאין זה חמור מן הפושע ומתכון למרוד; אם כן מה ענין "כי אז יעשן אף ה' וגו'", שאם הוא מהיום פונה לבכו ופורה רוש ולענה (ראה דברים שם, יז), למה יאריך לו.

ענין הברית – להוכיח שאין התשובה מתוך הצרה אלא מאהבה

ונראה לי שלא היתה כונת האל יתברך בענין השבועה וכריתת ברית והאלה הזאת עכשיו, אלא לשעבד את לבם, ושיתברר רצונם וכונתם כי מאהבה ומשמחה מקבלים התורה והמצוות בכל לב לשמור ולעשות, ומקבלים עליהם את דברי האלות ההמה אם יעברו על דברי התורה, ותהיה הוראה גדולה כי כל לבכם ליראה את ה' ולעבדו שכם

12. עיין בספר "דברי אמת" לרבי יצחק בכר-דוד זצ"ל, שביאר קושית רבנו, ומה שיישב ע"פ דרכו.

13. מחכמי אשכנז, מצרים וקפריסין. תלמידם של רבי יוסף טייטצאק זצ"ל ומרן הבית יוסף זצ"ל. חי בין השנים רעג-שמו. חיבר הספרים: מעשי ה' – על התורה, יוסף לקח – פירוש על מגילת אסתר. חלק מתשובותיו בהלכה נדפסו בספרי מרן הבית יוסף זצ"ל ובתשובות הרמ"א.

אחד (על פי צפניה ג, ט). ויועיל להם הדבר הזה, דכאשר יחטאו לו היום או למחר לעבור את פי ה', והוא יתברך יפקוד בשבט פשעם ובנגעים עוונם (על פי תהלים פט, לג), ואז יכנע לבכם הערל ואז ירצו את עוונם (על פי ויקרא כו, מא); ומן הראוי היה לכאורה שלא לקבל תשובתם, כי לא שחרוהו אלא מתוך צרה, כמו שכתוב (ירמיה ב, כז): "ובעת רעתם יאמרו קומה והושיענו". אכן גדול העצה ורב העלילה הפליא עצה והקדים רפואה למכה, למען הקים את בריתו אשר נשבע לאבותיהם; כי הוא יתברך בוחן לב, חוקר כליות ולב, ידע את לבכם בראשונה שכונתם היתה לעבוד את ה' בכל לבכם ובאמת קבלו עליהם את דברי הברית לשמור ולעשות, אלא שיצר לב האדם רע מנעוריו (על פי בראשית ח, כא) הטה את לבכם, וכמו שאמרו (סוטה ג, א): "אין אדם חוטא אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות".

ולכך אמרו ז"ל (יומא פו, ב): "גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשגגות, שנאמר (הושע יד, ב) 'שובה ישראל עד ה' אלוהיך כי כשלת בעוניך' – שתחזור עד ה' אלהיך כאשר היית קרוב אל ה' בתחילה ושעבדת את עצמך לעבודתו בכל לבב, [ו]אם חטאת אחר כך על ידי שתקפך יצרך, אין זה אלא כשלון ונקל לנטות אחורנית; וזהו שנאמר "עד ה' אלהיך", שהרי בתחילה עד שלא שלטה בהם תאות היצר, שלמים היו ביראת ה' ולא עלתה על לבם כי יחטאו לו, ואחר כך שחטאו ונטמאו בעוונותם, לא פקחו עיניהם ולא השכילו עד אשר הובאו במוסר, אז פתחה אזנם. כמו שנאמר (ירמיה לא, יח): "כי אחרי שובי נחמתי ואחרי הודעי ספקתי על ירך". והלא הנחמה שבלב קודמת לתשובה. אלא כך אמר, "אחרי שובי" לדעתי שבתחילה, הכרתי בחטאי ונתחרטתי מעיקרא, "בושתי [וגם] נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי" (שם).

גדולה תשובה
שזדונות
נעשות לו

כי אחרי שובי
נחמתי

ולזה הוא מה שכנסן משה רבנו ע"ה והעמידם לפני ה' באומרו (דברים כט, ט): "אתם נצבים היום כולכם וגו'". ופרט (שם): "ראשיכם", "זקניכם", לפי שהראשים יש להם תוספת חיוב באשר יש בידם למחות, כמו שאמרו (ויקרא רבה כה, א): "הרי שקרא ושנה ולימד ועשה והיה בידו למחות ולא מחה, הרי הוא בכלל ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת (דברים כז, כו)". וטף ונשים שהזכיר (דברים כט, ט), גם לסיבה זו, שעוונן שלהם תלוי בהם, כמו שנאמר (איוב ה, כד): "ופקדת נַוֶךְ ולא תחטא", ואמרו (שבת קכא, א; במשנה): "קטן שבא לכבות אין שומעין לו". ופירש הכתוב כונת העמדה בברית, שעיקר התכלית אינה אלא "לעברך בברית ה' ובאלתו", שישעבדו מעתה את ליבן לאביהם שבשמים ושיקבלו בלבבם את דברי האלה, שיהיה סיבה "למען הקים אותך היום לו לעם", כלומר לא תופר ברית אבות בחטאכם לפניו, כי יביאם למוסר ויכנעו לפניו והוא יתברך יתרצה להם. וזו היתה כונת דוד המלך ע"ה כשראה טוב לבב המתנדבים בעם לשם אלהינו לבנין בית המקדש, כמו שנאמר (דברי הימים א כט, יז-יח): "וידעתי אלהי כי אתה בוחן לבב וגו' ועתה עמך הנמצאו פה ראיתי בשמחה להתנדב לך; ה' אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך והכן לבבם אליך". זה טעם "ליצר מחשבות", שאם יחטאו לך זו הסתת היצר ולא מלבם.

ופקדת נַוֶךְ

ובזה יתישב ענין "ולא אתכם לבדכם" (דברים שם, יג), כלומר ברית זה שאני כורת אין ענינו לעצמו של ברית ושבועה, שאילו היתה שבועה לא היו נכללין בה בניכם אחריכם;

אינו אלא קבלת דברים, לומר שאתם משועבדים (ליראתם) [ליראתו], בזה אף בניכם אחריכם שישתעבדו ליראתו ויהיו גומרים בלבבם לשמור ולעשות, כשיחטאו וישובו בתשובה אתרצה להם; אבל האנשים הפושעים והמורדים אשר יפרקו עול מעתה וינתקו מוסרות – לבלתי קבל עליהם מעכשיו, אז כשיחטאו לא אסלח להם; וזה ענין "פן יש בכם וגו' אשר לבבו פונה היום", כלומר מעכשיו הוא רוצה לפרוק עול לבלתי היכנס בברית, "והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי" – כשתהיה הבחירה בידי ולא ש[נ]א[ה]יה אסור בכבלי הברית, כי יחשוב שהואיל ואני אומר לכם שתקבלו הברית נראה שעד עתה הרשות בידכם, אם כן מה לי להשתעבד, אלא "בשרירות לבי אלך".

פן יש בכם
וגו'
והנמשכים

ועוד יש לפרש ענין "פן יש בכם וגו'; והתברך בלבבו וגו'; לא יאבה ה' סלוח לו", כהא דאמרינן בסוף פרק שבועת הדיינים (שבועות לט, א): "כשהשביע משה את ישראל אמר להם, הו' יודעים שלא על דעתכם אני משביע אתכם, אלא על דעת המקום ועל דעתי, דכתיב 'ולא אתכם לבדכם'". פירש רש"י ז"ל (שם ד"ה לא): "לא כשאתם במחשבת לבבכם". וקשה דפשטיה דקרא קאי אמאי דקאמר "כי את אשר ישנו פה עמנו עומד היום לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו פה עמנו היום" – לדורות הבאים, כדקאמר התם (ראה שבועות שם). אלא דהכי קאמר, אין אני משביעכם על דעתכם ובביטוי שפתותיכם תליא השבועה, שתאמרו על דעתנו נשבענו, שהרי אף הדורות הבאים בכלל, שעמדו אתמול לפני הר סיני; הילכך על דעת המקום אתם נשבעים. ובפרק שבועות שתיים (שם כט, א): "משום דמסקי אדעתייהו עבודה זרה, דאיברי אלוה דכתיב (שמות כ, כ) 'אלוהי כסף ואלוהי זהב'". והיינו דקאמר להו "פן יש בכם איש או אשה או משפחה או שבט אשר לבבו פונה היום מעם ה' אלהינו ללכת [אחרי אלהים אחרים]", כלומר לצרף שם שמים ודבר אחר עמו, והיינו דקאמר (שם): "[אלוהי כסף ואלוהי זהב] לא תעשון אתי" ולדעתו שכך היא חובתנו וכך יפה לנו.

ו"פן יש בכם שורש פורה ראש" (דברים שם, יז) – להיות כופר בעיקר. וכתיב (שם, יח): "למען ספות הרוה את הצמאה", כמו שתרגם אונקלוס: "בדיל לאוספא חטאי שלותא על זדונותא" – ששגגות נעשות לו כזדונות מאחר שפרק עול מצוות מעליו, אשר כונת הברית היתה לעשות להם הזדונות כשגגות, ותהי להיפך. "לא יאבה ה' סלוח לו, כי אז" – כשיחטא – "יעשן אף ה' וקנאתו", לפי שאין מקום לדונו לכף זכות לומר יצרו הטעהו, שהרי לבבו למרע מתחילה, שלא רצה להשתעבד. ועיין במה שכתבתי על דברי התוספות בפרקא קמא דעבודה זרה¹⁴ (ג, א; ד"ה נוגעים) בהא דאמרינן (שם): "שמים וארץ נוגעים בעדותן הם". וענין מה שאמר (דברים כז, כו): "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם", שפירשתי כשפורק עול מצוה אחת מן המצוות הכתוב מדבר.

וענין "כי אתם ידעתם את אשר ישבנו בארץ מצרים וגו'; ותראו את שקוציהם ואת גלוליהם עץ ואבן כסף וזהב אשר עמהם" (דברים כט, טו-טז), כלומר שצריכים שימור, אם

14. עיין דרוש לפרשת ויקהל עמ' ריח. ודרוש א לפרשת מסעי ד"ה משחרב.

כן הרי זה נותן טעם לפגם, ואיך יטעו אחריהם כמו שאמר "פן יש בכם שורש פורה ראש ולענה". ונראה לי דהכי קאמר, כהא דאמרינן (סנהדרין סג, ב): "יודעים היו ישראל בעבודת אלילים שאין בה ממש ולא עבדו אלא להתיר להם עריות בפרהסיא", ופריך בהא: "דאמרינן (ויקרא כו, ל) 'ונתתי את פגריכם על פגרי גלוליכם' – שהיה אליהו מחזר על תפוחי רעב שבירושלים. פעם אחת מצא תינוק שהיה תפוח ומוטל באשפה וכו'. אמר לו, אמור בכל יום 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' (דברים ו, ד). אמר לו, הס שלא להזכיר בשם ה', שלא לימדו אביו ואמו. מיד הוציא יראתו מחיקו ומחבקה ומנשקה עד שנבקעה כריסו ונפלה יראתו לארץ ונפל הוא עליה". ומשני: "בתר דאדיקו בה טובא". ולזה הזכיר כאן שתי החלוקות: האחת – "פן יש בכם איש או אשה [וגו'] אשר לבבו פונה היום מעם ה' אלהינו", כלומר כל עיקר כונתו אינה אלא לפנות מעם הקב"ה "לעבוד את אלהי הגוים ההם", כלומר שאין בה ממש; והכתוב השני – "שורש פורה ראש", היינו שפורק עול, וכן אמרו (סנהדרין קיא, א): "ופערה פיה לבלי חק (ישעיה ה, יד) – רבי שמעון בן לקיש אמר, למי שביטל אפילו חוק אחד", והיינו ביטל מעיקרא, שפורק עול מצות.

ויהיה ענין "לא יאבה ה'", לפי שאמרו (ירושלמי מכות פרק ב, הלכה ו): "שאלו לחכמה חוטא מה עונשו. אמרה 'חטאים תרדף רעה' (משלי יג, כא)", פירוש, מדרך החכמה גוזר שח[ו]טא ירדפנו [רעה], וכָּלְתוּ ואת עציו ואת אבניו (על פי זכריה ה, ד). ויש שם מקום עיון, אלא אין זה מקומו. סוף סוף הקב"ה מרוב חסדו מקבל תשובתו; אבל לזה הפורק עול "לא יאבה ה'", אפילו במידת טובו לא יתרצה ולא ידרש לו. "ורבצה בו כל האלה" – מאליה אף על פי שלא קבל אותה, שהרי מהר סיני מושבע ועומד ומשעת יציאת מצרים כמו שנאמר (ויקרא כה, נה): "כי לי בני ישראל עבדים [עבדי הם] אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים".

מחשבת עבודה זרה ומחשבת מי שעבר ושנה – מצטרפת למעשה

עוד אפשר לפרש ענין "פן יש בכם איש או אשה", ולדקדק מילת "פן" שחזר ושנה אותו – "פן יש בכם שורש פורה ראש ולענה". לפי שבקללות שנזכרו לא נכתב אלא "אשר יעשה פסל ומסכה" (דברים כז, טו), שהוא מעשה בפועל, וגם כל מה שנזכר שם הוא מעשה בפועל – "מקלה אביו" (שם, טז), "משיג גבול" (שם, יז), "משגה עור" (שם, יח); שמא יחשוב שלא ענש אלא המעשה ולא על המחשבה, וזה אינו, שבעבודה זרה ענש על המחשבה, כמו שנאמר (יחזקאל יד, ה): "למען תפוש את בית ישראל בלבם" (ראה קדושין לט, ב), וגם בשאר עבירות כשעבר אדם עבירה ושנה בה מחשבתו מצטרפת למעשה, כדאיתא בפרקא קמא דקדושין (ראה שם מ, א). לזה אמר "פן יש בכם איש או אשה או משפחה או שבט אשר לבבו פונה היום [מעם ה' אלהינו] ללכת לעבוד", שמחשבת עבודת אלילים מצטרפת למעשה, וגם "פן יש בכם שורש פורה ראש", שנשתרש בחטא במה שעבר ושנה בה. ויהיה פירוש "למען ספות הרוה את הצמאה", להוסיף המחשבה על המעשה שעשה בפועל, אמרה תורה שאף על פי שכתוב (תהלים סו, יח): "און אם ראיתי בלבי לא ישמע ה'".

"המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי"

לזה אמר "לא יאבה ה' סלוח לו וגו'", לפי שאמרו (אבות פרק ד, משנה ד): "המחלל שם שמים בסתר [נפרעין ממנו בגלוי]", כמו שאמרו התוספות זכרונם לברכה¹⁵: שסוברים שהוא צדיק וכשיסורין באים עליו מתרעמים כנגד מדותיו יתברך. וכן אני מפרש "לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי למען תצדק בדברך תזכה בשפטך" (תהלים נא, ו). ובזה אני מפרש מה שאמר דוד באבשלום (שמואל ב יט, א): "מי יתן מותי אני תחתך אבשלום בני בני". ולכך נאמר (דברים כט שם, כ): "והבדילו ה' לרעה", כלומר יפרסמו לכל העולם, כמו שאמרו ז"ל (יומא פו, ב): "מפרסמים את החנפים מפני קידוש ה'".¹⁶ וכן אמר בדוד (שמואל ב יב, יב): "אתה עשית בסתר ואני אעשה את הדבר הזה נגד כל ישראל", כלומר מידה כנגד מידה, שיכירו העם וידעו. וכן הוא (תהלים קכה, ה): "והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פועלי האון". וכן הוא אומר (תהלים נ, יד-טו): "זבח לאלהים תודה וגו'; אחלצך ותכבדני; ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי וגו'", כמו שאמרתי במקום אחר. "לא יאבה ה' סלוח לו", כי אדרבא, "יעשן אף ה' וקנאתו באיש ההוא", לפי שאמרו "המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי. אחד שוגג ואחד מזיד על חילול ה'", ופירשו בתוספות¹⁷ דרוצה לומר המחלל שם שמים בסתר, שעבר עבירה בסתר ויסורין באים עליו ומתחלל שם שמים שחושבים העולם שהוא צדיק, ולפיכך נפרעין ממנו בגלוי.

אחרי עשיית
בסתר וגו'

עוד פירשתי "והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי". לפי שהוא רואה שכל הקללות הן כוללות, וישראל נדון אחר רובו, ואם הוא רואה שדורו זכאי, יאמר אף על פי ש"בשרירות לבי אלך" אני לבדי, "שלום יהיה לי", כי לא יביא הקב"ה פורענות לעולם בשבילי; "לא יאבה ה' סלוח לו וגו'", וכתוב (ישעיה ב, ט): "וישח אדם וישפל איש ואל תשא להם" עיין במה שפירשתי במקומו. "והבדילו ה' לרעה", שיביא עליו כל הקללות בייחוד.

ענין התשובה – לשוב אל מה שהיה לבו קודם שחטא

ולמדנו מכל זה, דרך התשובה היאך היא רצויה לפני המקום אחר כל העונשים וההלקאות, והיה בשובו אל מה שהיה בתחילה – בשעבוד לבו בעבודת הבורא ומוסכם בדעתו להקים את כל דברי התורה הזאת, הורה בזה כי החטא לא היה אלא כשלון מבלי לב כאשר יסיתנו היצר. וכענין שנאמר (הושע יד, ב): "שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעוונך", כלומר בשובך "עד ה' אלהיך" כאשר בתחילה, היא הוראה שהיה כשלון, ונסלח לו כי שגגה היא.

שובה ישראל
וגו'

ועל זה אמר הכתוב אחר דברי הברית (דברים ל, א): "והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבות אל לבבך", ולא הזכיר מה ישיב אל לבו. אלא הכונה, כי בראותך שכל הדברים שאמרתי לך כולם באו, אם דברי הברכה, לא נפל

והיה כי יבוא
פליך
והנמשכים

15. לפנינו לא נמצא אלא ברש"י ביומא פו, ב בענין (מובא להלן): "מפרסמין את החנפים וכו'", ד"ה מפרסמין.

16. לפנינו: מפני חילול השם.

17. ראה הערה לעיל.

דבר אחד מכל דברו הטוב אשר דיבר (על פי מלכים א ח, נו); ואם דברי הקללה, אחת ולא¹⁸, כמו שנאמר (דברים כח, מה-מו): "ובאו עליך כל הקללות וכו'; והיו בך לאות ולמופת ובזרעך עד עולם". ואותה שאמרו (גיטין נח, א): "בההוא ינוקא דאמר לחבריה הא היכא כתיבה¹⁹, והשיבו חברו 'גם כל חולי וכל מכה [אשר לא כתוב בספר התורה הזאת]' (דברים שם, סא); לא שיתוספו על מה שכתוב בספר, אלא דוקא אותו דבר שחשך הכתוב מלהזכירה מפני הכבוד, הס כי לא להזכיר שסופם לבא. מיד²⁰ "והשבות אל לבבך", כלומר תשוב למה ש(י)היה עם לבבך בראשונה, כי אז תפקח עיני שכלך; מיד "ושבת עד ה' אלהיך" (דברים ל שם, ב), כלומר לא מחמת הייסורין, רק בהכירך אלקי אביך; "ושב ה' אלהיך את שבותך" (שם, ג), כלומר וקבל מעשיך כמו ששב למקום שהיה בתחילה. ועל זה אמר (שם, יא): "כי המצוה הזאת לא נפלאה", כלומר אף על פי שלכאורה נפלאה היא, אבל ממך "לא נפלאה היא", על ידי הברית הזו שקבלת אתה ישראל אשר אתה בן ברית. ובזה פירשתי הכתוב (תהלים נא, יט): "זבחי אלהים רוח נשברה", ומה שאמרו ז"ל פרק נגמר הדין (סנהדרין מג, ב): "כאילו הקריב כל הקרבנות כולן, ולא עוד אלא שאין תפלתו נמאסת וכו'".

התשובה המעולה היא על ידי חיפוש בדרכיו שמהם בא לידי עוון

והתשובה המעולה לא תכון כי אם אחר החקירה והחיפוש בדרכיו אשר מהם בא לידי מכשול ועוון, כי כאשר הרופא אשר נעלמו ממנו עיקרי החולאים ודברים שגרמו להם, הוא לא יוכל לה(ה)רפא להם ולא יגהה מהם מזור, כך בעל התשובה אם לא יכיר גודל חטאו ומי גרם לו לבא לידי כך, לא תאות תשובתו, כי היאך יבטח בעצמו שלא יכשל עוד. והוא מה שאמר הכתוב (איכה ג, מ): "נחפשה דרכינו ונחקורה". והשב בתשובה מבלי שים לב לדרכי לבו ולגלולי רעיוניו אשר הסיתוהו גם יוכלו לו, מה (פעלת) [תועלת] בה והיא לא תצלח. וכן ירמיהו ע"ה אומר (ירמיה ד, ג-ד): "כי כה אמר ה' לאיש יהודה (וליושבי) [ולירושלם נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים; הימולו לה' והסירו ערלת לבבכם וגו'"]".

וכן הוא אומר (ישעיה נה, ז): "יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמהו". ואם על עזיבת חטא הוא אומר, הרי התשובה והיודוי קודם לו, כענין שנאמר (משלי כח, יג): "ומודה ועוזב ירוחם". אלא כמו שפירש רבינו יונה זכרוננו לברכה (ראה שערי תשובה א, יא): אי זו היא עזיבה שקודמת לתשובה, היא עזיבת הדרכים המביאים ומרגילים את האדם לדבר עבירה; כיצד, מי שנכשל בעריות יעזוב דרכו הרע שהורגל להסתכל בנשים או להרהר אחריהם ויתרחק, ואפילו בבגדי צבע אשה שבכותל (ראה עבודה זרה כ, ב), יסיר מחשבות לבו הזונה, עד אשר ידע ששלט במראה עיניו ובדרכי לבו, אז יהיה בטוח

18. מילים אלו משובשות, אמנם כונת רבנו ברורה, שבא לומר: שנתקיימו כל הקללות.

19. שאלו על העינויים הקשים שהיו עוברים, שהיו הרומאים קושרים את ילדי ישראל לכרעי מטתם, עיין שם.

20. כלומר: בראותך שכל הדברים שאמרת לך כולם באו, גם בענין הברכה וגם בענין הקללה.

שתתקבל תשובתו; אבל כל זמן שלא הכניע את לבו הזונה אחרי גלולי עיניו פונה, טמא הוא עוד טומאתו בו.

וכן הוא אומר (ישעיה נח, ה-ו): "הכזה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו הלכוף כאגמון ראשו וגו'"; הלוא זה צום אבחרהו פתח חרצובות רשע התר אגודות מוטה". כענין שנאמר (תענית טו, א; במשנה): "לא נאמר באנשי נינוה וירא אלהים את שקם [ואת תעניתם, אלא 'וירא האלהים את מעשיהם' (יונה ג, י)]. (ועוד) [וקשה] וכי זה הכופף "כאגמון ראשו" רמאי הוא, את עצמו הוא מטעה. אלא ודאי מלב ומנפש (ו)הוא מתודה ומתמרר על פשעיו, אלא שאין מקובל לפני המקום מה שבאותו יום נגמר ומתחרט, מאחר שלא קדם לו תקון המעשה וחשבוננו עם נפשו כיצד יעזוב דרכיו הרעים, ואז יהיה יום הצום רצוי לפניו, וזה אומרו "הלוא זה צום אבחרהו" – כשקדם לו "פתח חרצובות רשע" וניתר "אגודות מוטה וגו'", "אז תקרא וה' יענה" (ישעיה שם, ט).

"שוב יום אחד לפני מיתתך" – ההתמדה בעבודת התשובה

והחריצות – לבלתי התיאש ולבלתי הסב את לבו אחורנית מעבודת התשובה כל היום וכל הלילה תמיד, ואותותיה אל יליזו מעיניו, ותמיד יהיה מוכן ומזומן ליום שידובר בו. כאותו המשל שהמשילו רבותינו (קהלת רבה ט, ח) לאשתו של מלך שהיתה מתקשטת בכל יום בעדי עדים, אמרו לה, אם אין האיש בביתו הנה את לשוא תתיפי. אף היא תשיב אמריה, כי יהפך עליה המון ים (על פי ישעיה ס, ה) והנה בעלה מהרה קל יבא (על פי שם ה, כו), וטוב שימצאנה מקושטת ככלה. וכן הוא אומר (ירמיה ב, לב): "התשכח בתולה עדייה כלה קישוריה" – אף על פי שאין בעלה מצוי עמה, שמא לפרקים יפגע בה פתאום ויראה בניוולה, וכן בתולה שמא יראוה בני אדם ותתגנה עליהם; "ועמי שכחוני ימים אין מספר" (שם).

ועל זה הזהיר רבי אליעזר ואמר (אבות פרק ב, משנה י): "ושוב יום אחד לפני מיתתך". אמרו לו תלמידיו, וכי אדם יודע איזה יום ימות" (שבת קנג, א). ולכאורה נראה שאין זו שאלת חכם, דודאי על הספק צריך לשוב בטרם ילך ואיננו. ונראה כי מה שטענו לפניו הוא ענין אומרו "שוב יום אחד לפני מיתתך", כאילו כבר היה בטוח ביום אחד; ואין הדבר כן, כי לא ידע האדם את עתו, "והלואי כצלו של כותל או כצלו של אילן, אלא 'כצל עובר' (תהלים קמד, ד)" (בראשית רבה צו, ב). ואף שלמה המלך עליו השלום אמר בחכמתו (משלי כז, א): "אל תתהלל ביום מחר כי לא תדע מה ילד יום", כי פירוש "מה ילד יום" לדעתי הוא היום הזה בעצמו, כלומר אל תתהלל לעשות דבר למחר אם מהיום הזה בעצמו אין אתה מובטח, שמא יולד דבר אשר לא שיערו. לפיכך הנכון שיאמר שוב לפני מיתתך, ויובן מזה שישים נוכח פניו את המיתה למען יחדל מעושי ידיו וימהר לשוב בתשובה.

והשיב להם רבי אליעזר (שבת שם): "כל שכן ישוב היום שמא ימות למחר ונמצא כל ימיו בתשובה", שכונתו ביישוב 'בתשובה' (בתורה) [בתפילה] ובתחנונים, אך לא יהא רחוק בינה ובין המות יום אחד, כי אם שב היום שמא ימות למחר, למחר יחזור וישוב

הלוא זה צום
אבחרהו וגו'
והגמשים

התשכח
בתולה עדייה

אל תתהלל
ביום מחר וגו'

שמה ימות למחרתו. לפיכך הוצרך לומר "יום אחד", שאם היה אומר שוב לפני מיתתך, הייתי אומר מששב פעם אחת וסבור שלא [י]חטא עוד שוב אינו צריך לכלום; ואין הדבר כן, כי אין לו לבטוח עוד באותה תשובה של אתמול, יען כי האויב אשר בחדרי לבו מתחדש בכל יום, כמו שאמרו חכמינו ז"ל (קדושין ל, ב) מן הכתוב שנאמר (בראשית ו, ה): "וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום"; כי מתאוה הוא לו, [ו]בראותו ביום זה שלא יכול לו להסיתו, למחר ישית עצות בנפשו לבקש לו תואנות מחודשות ולטמון רשת ביד מעגליו להכשילו, וכמו שאמרו ז"ל (קדושין שם): "ולא עוד אלא שכל משאו ומתנו כך, שנאמר (בראשית ד, ז) 'ואליך תשוקתו'", אף על פי שנתיעץ עליו אלף פעמים, לא ישוב מפני כל (על פי משלי ל, ל); וכבר העיד עליו הכתוב (תהלים יז, יב): "דמיונו כאריה יכסוף לטרוף וככפיר יושב במסתרים". וכבר יוצרו העיד עליו (בראשית ח, כא): "כי יצר לב האדם רע מנעוריו", ואמרו ז"ל (ירושלמי ברכות פרק ג, הלכה ה): "משעה שננער". ונראה לפרש שלכך תקנו במטבע ברכת "המעביר שינה מעיני": "ויהי רצון מלפניך שתרגילני בתורתך", שלא תהא נעירתי משנתי לתקלה – שישלוט בי יצר הרע; וכמו שאמרו (סנהדרין עא, ב; במשנה): "יין ושינה לרשעים, הנאה להם והנאה לעולם", וכן אמר הנביא (ישעיה לג, ב): "ה' חוננו לך קוינו היה זרועם לבקרים", שלא ישלוט בהם יצר הרע ובזה תהיה "ישועתנו בעת צרה" (שם).

ואף על ידי דוד ע"ה נאמר (תהלים קל, ו): "נפשי לה' משומרים לבוקר שומרים לבוקר", פירוש, נפשי מזומנת לפני ה' בתשובה כאותם השומרים לבוקר, שבים היום שמה ימותו למחר, בא יום מחר ולא מתו חוזרים ומחדשים תשובה שמה ימותו לבוקר של מחר, ואם לא בא למחר שומרים למחרתו, וכן לעולם, כדכתיב (חבקוק ב, ג): "אם יתמהמה חכה לו". ועוד יש לפרש על דבר התשועה במהרה בימינו. דאמרו (שבת לא, א): "צפית לישועה", ואמרו (סנהדרין צז, ב): "תיפח רוחן של מחשבי קיצין, דכתיב (חבקוק שם) 'ויפח לקץ', כלומר [שהיו אומרים] מאחר שלא בא שוב לא יבא"; ועל זה אמר "משומרים לבוקר" למחר, ואם לא בא למחר שומרים למחרתו עד עולם.

לכן צריך האדם להתחכם על היצר הרע ובכל יום יחדש מסילות בלבבו להפר מחשבות האויב הרע הזה, ולא תעשינה ידיהם תושיה (על פי איוב ה, יב). ואף שלמה אמר בחכמתו (קהלת ט, ח): "בכל עת יהיו בגדיך לבנים [ושמן על ראשך לא יחסר]", שלא היה צריך לומר אלא לעולם יהיו בגדיך לבנים, מאי "בכל עת יהיו". אלא הכי קאמר, בכל עת ועת שכנגדה צריך אתה להזהר שיהיו בגדיך לבנים, דהיינו מעת לעת, ואל תסמוך על חקירת אתמול כי יעבור. ומשל השמן, יראה לי שהוא ה"שמן הטוב על הראש יורד על הזקן" (תהלים קלג, ב), שמן האפרסמון, שמן ערב, והנמשל הוא שם טוב ומעשים טובים; ואמר כאשר צריך האדם להיות לו בגדים לבנים שלא יהיה בהם שום כתם ולא רבב, ועל ראשו שמן הטוב שיתבסם, וצריך להיות לעולם זוכה בשניהם – שלא יפול מן השמן על בגדיו ויתלכלכו, כך צריך האדם להיות תמיד ירא וחרד מן החטא. וכן נראה לי פירוש "כשמן הטוב על הראש יורד על הזקן זקן אהרן שיורד על פי מדותיו" (שם), כלומר שיורד קרוב לשפת מדותיו (ואינן נוגעים) [ואינו נוגע] בהם, שלא יטנפו.

בכל עת יהיו
בגדיך לבנים

מה אעשה לך
אפרים וגו'

וכן הוא אומר (הושע ו, ד): "מה אעשה לך אפרים מה אעשה לך יהודה וחסדכם כענן בוקר וכטל משכים הולך". פירוש, "חסדכם" אשר הסכמתם ללכת בדרך ישרה הינו נמשל "כענן בוקר", כדאמרינן (ברכות נט, א): "הני ענני דצפרא לית בהו מששא"; "וכטל משכים הולך" כצאת השמש ונמס, כך מעשיכם אחר שאינכם מחדשים ושוקדים עליהם בפנות הבקר ובהתחדש היצר, כעשן יכלו. "על כן חצבתי בנביאים הרגתים באמרי פי" (הושע שם, ה), כמו שאמרו (ראה פתיחתא דאיכה רבה, לא): אין לך כל יום ויום שלא היה הקב"ה משגר נביא לישראל, אולי בזה "משפטיך אור יצא" (שם).